

Концептуалізація генези та розвитку емпатії людини

Для подальшого дослідження логічним є інтегрована концептуалізація даного феномену та його розвитку.

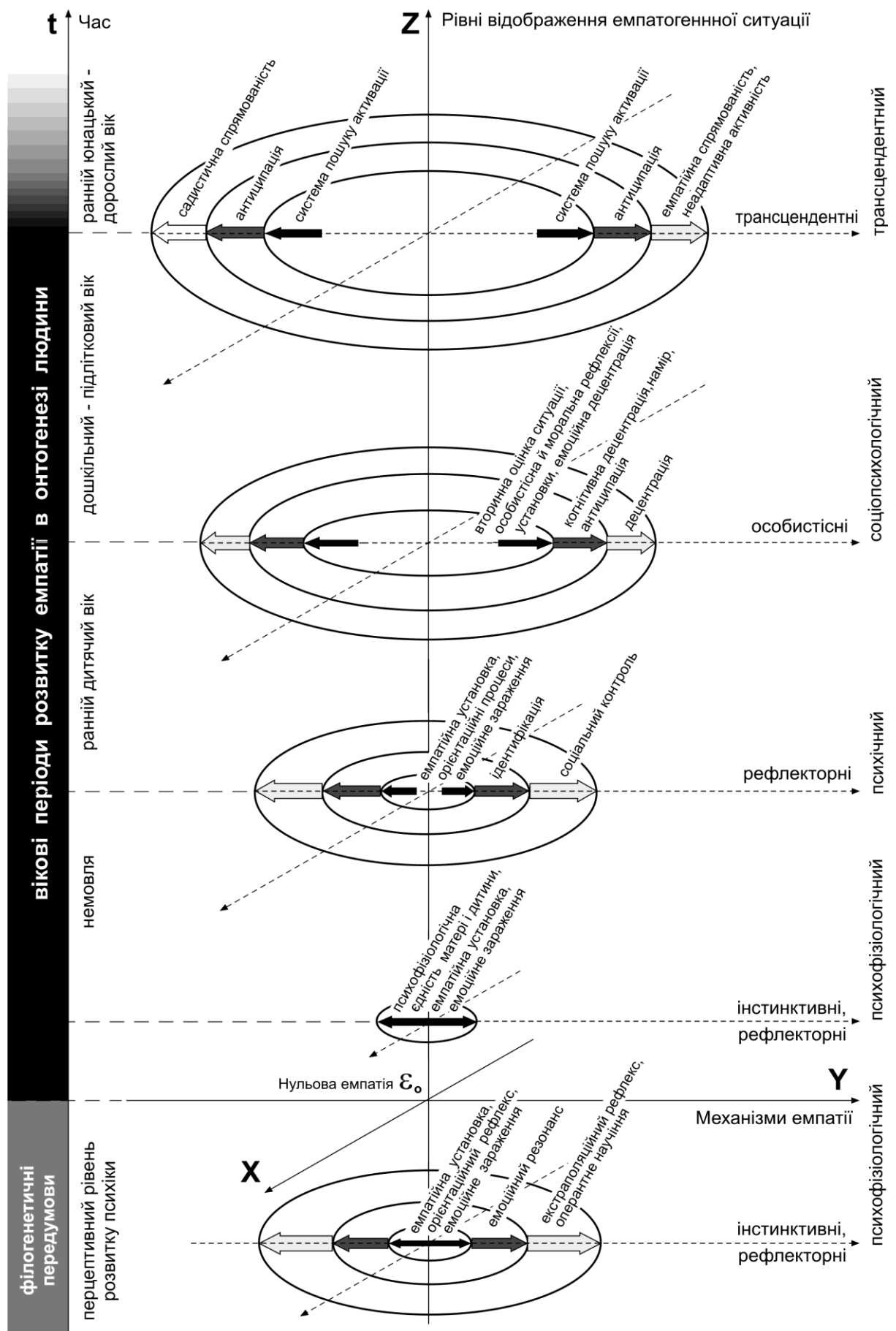
Багатовимірність емпатії опишемо схематично за допомогою емпатійного простору, який має чотири виміри. Структурні (рівні відображення емпатогенної ситуації), динамічні (механізми емпатії) та функціональні (емпатійні ставлення) характеристики емпатії відображені на осях тривимірної ортогональної системи координат OXYZ. Четвертим виміром емпатії є хронологічний (просторово-часовий), який відображає її вікові характеристики і розташований на осі, паралельній аплікаті OZ.

Якщо рівні відображення емпатогенної ситуації, що релевантні відповідним видам емпатії (емпатійного реагування), складають вертикаль (аплікату) емпатійного простору, то по горизонталі (ординаті) динамічно розгортаються генетично взаємопов'язані відповідні механізми, які забезпечують її процесуальність. Емпатійні ставлення репрезентують емпатійність в метасистемі «людина – світ» і складають ортогональну вісь (абсцису) відносно осей, що відповідають структурним і динамічним характеристикам емпатії. Види та відповідні їм форми емпатії розміщуються у площині XOY, ортогональній до аплікати.

Водночас специфічна взаємодія чотирьох вимірів емпатійного простору представляє мікро-, меза- та макрогенез емпатії.

Взаємозв'язок динаміки і особливостей функціонування механізмів емпатії з її філогенезом, онтогенезом та рівнями емпатійного реагування складають психічний вимір феномену, його мікрогенез (див. мал. 2.1).

У психологічному вимірі представлено мезагенез емпатії – просторово-часовий розвиток її форм і видів та механізмів, що його зумовлюють (див. мал. 2.2).

Мал. 2.1. Емпатія в психічному вимірі (мікрогенез емпатії).

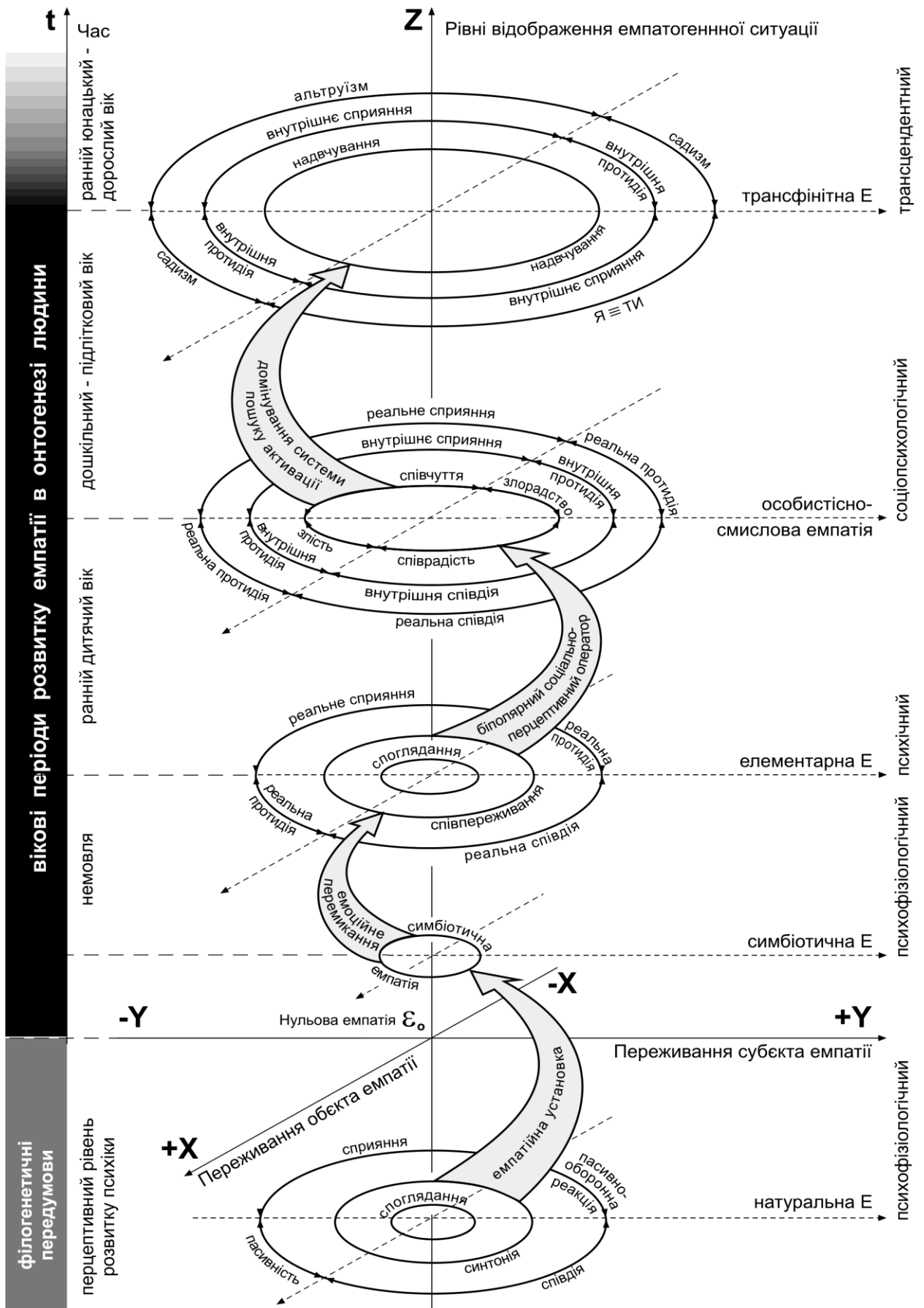
Макрогенез емпатії представляє її соціальний вимір – типологію і розвиток емпатійних ставлень в онтогенезі, їх взаємозв'язок з рівнями відображення емпатогенної ситуації та механізмами емпатії (див. мал. 2.3).

Диференціація цілісного явища на окремі перелічені частини є досить умовною і зумовлена необхідністю його наукового аналізу. В інтегрованому вигляді ці виміри схематично представляють концепцію її генези та розвитку.

В даному підрозділі викладемо основні концептуальні положення, доведення яких представимо у наступних частинах роботи.

В мікрогенезі емпатії (мал. 2.1) представлені її динамічні характеристики (психологічні механізми виділених форм і видів емпатії) на різних рівнях відображення емпатогенної ситуації, а також їх функціонування у її філогенетичному та онтогенетичному розвитку. Філогенетичні передумови розвитку емпатії людини представлені найнижчим, психофізіологічним рівнем, який зумовлений інстинктивними та рефлексорними механізмами, що виникли у тварин на перцептивному рівні розвитку психіки. До них відносимо емпатійну установку, орієнтаційний рефлекс, емоційне зараження, емоційний резонанс, екстраполяційний рефлекс та оперантне научіння, які забезпечують функціонування натуральної емпатії (див. мал. 2.2).

Розвиток емпатії в онтогенезі людини починається з симбіотичної емпатії немовляти (див. мал. 2.2), яка є формою емпатійного реагування на найнижчому, безпосередньо-чуттєвому рівні відображення емпатогенної ситуації. В четвертому розділі буде доведено, що симбіотичне реагування забезпечують емпатійна

Мал. 2.2. Емпатія в психологічному вимірі (мезагенез емпатії).

установка, психофізіологічна єдність новонародженої дитини і немовляти з матір'ю, та емоційне зараження її емоціями. Ці механізми мають інстинктивний та рефлексорний характер. Симбіотична емпатія є специфічною первинною формою (видом) емпатії людини.

На психічному рівні емпатійного реагування у більшості механізмів домінує емоційний компонент і вони мають рефлексорний характер – емпатійна установка, орієнтаційні процеси, емоційне зараження, ідентифікація, наслідування, соціальний контроль. Названі процеси суб'єктом неусвідомлюються чи частково усвідомлюються. Вони розвиваються в ранньому дитячому віці і лежать в основі елементарної емпатії (див. мал. 2.2).

На соціопсихологічному рівні відображення емпатогенної ситуації включаються особистісні механізми емпатійного реагування, в яких домінуюче положення належить культурогенно опосередкованим когнітивним процесам. Вторинна оцінка ситуації, особистісна й моральна рефлексії, установки, емоційна й когнітивна децентрації, намір, антиципація, децентрація усвідомлюються суб'єктом і зумовлюють функціонування його особистісно-сміслової емпатії (див. мал. 2.2). Особливості психічного й особистісного розвитку в онтогенезі дозволяють уже в дошкільному віці актуалізувати ці механізми, розвиток яких відбувається в подальшому онтогенезі і забезпечує становлення повноцінної особистісно-сміслової емпатії.

Найвищий, духовний (трансцендентний) рівень емпатійних реакцій забезпечується трансцендентними механізмами – системою пошуку активації в нервовій системі людини, неадаптивною активністю, емпатійною (садистичною – при патології)

спрямованістю. Завдяки функціонуванню таких механізмів проявляється трансфінітна емпатія (див. мал. 2.2). Зважаючи на вікові особливості розвитку психіки в період дорослішання [Помилка! Джерело посилання не знайдено.] можна припустити, що система пошуку активації, неадаптивна активність починають яскраво проявлятися вже в підлітковому віці.

Проте лише в юнацькому віці їх функціонування в поєднанні з високою емоційною й особистісною зрілістю зумовлює відповідні емпатійні прояви.

Отже, емпатійність на кожному з рівнів відображення емпатогенної ситуації забезпечується системами специфічних механізмів, які між собою генетично взаємопов'язані й у функціонуванні яких проявляється кумулятивна закономірність емпатійного розвитку: вищі рівні містять у собі нижчі і на їх основі розвиваються. Ця закономірність представлена в мезагенезі емпатії, де показано її спіралевидний, неперервно-дискретний розвиток. Від одного виду до іншого, від нижчого рівня відображення до більш високого емпатійний розвиток відбувається стрибкоподібно. Дискретність цього розвитку і перехід його на якісно нові щабелі зумовлюється низкою відповідних механізмів – емпатійною установкою, емоційним перемиканням, біполярним соціально-перцептивним оператором, домінуванням в нервовій системі суб'єкта системи пошуку активації.

Філогенетичним механізмом формування емпатійної установки, тобто готовності емоційно сприймати співродичів і, зокрема, їх внутрішній стан, переживання є емоційне перемикання з безумовних закарбовуваних при імпринтуванні подразників внаслідок генералізації стимулу на умовні стимули, що пред'являються разом з ними і які характеризують внутрішній стан особини. Як уже згадувалось розвиток натуральної емпатії у тварин

з високоорганізованою психікою і, перш за все, емпатійної установки стало філогенетичною передумовою появи емпатії у *homo sapiens*.

В онтогенезі людини відповідно до ускладнення рівней психічного відображення емпатогенної ситуації емпатія розвивається від симбіотичної й елементарної до особистісно-сміслової та трансфінітної (див. мал. 2.2).

Симбіотичну емпатію розглядаємо як генетично первинну форму елементарної емпатії, або ж як окремий найпростіший вид феномену, що репрезентується неусвідомленим відчуттям немовлям внутрішнього стану матері і відгуком на цей стан у результаті актуалізації вродженої емпатійної установки, а також емоційного зараження та психофізіологічної єдності з нею. Симбіотичну емпатію можна уявити у вигляді інтерференції «хвиль» матері і дитини.

При симбіотичній емпатії кожен із суб'єктів взаємодії є для іншого цілісною й унікальною особистістю. Завдяки цьому у немовлячому віці закладається фундамент духовного та особистісного розвитку людини, задатки до розвитку трансфінітної емпатії на більш пізніх етапах онтогенезу. Іншими словами, якщо психічній й особистісний розвиток людини представити у вигляді спіралі, то на нижчому її витку бачимо симбіотичну емпатію немовляти, яка в процесі особистісного зростання трансформується у трансфінітну на одному з найвищих витків.

На межі першого і другого року життя «кризові» і вікові зміни зумовлюють відмирання симбіотичної емпатії. Завдяки включенню механізмів емоційного перемикування відбувається стрибок у її розвитку: припиняється її дія як суто натуральної функції. Вона починає розвиватися за типом особистісно-сміслової емпатії, тобто відображення переживань іншої людини все більше опосередковується когнітивними процесами і набуває культуро-генного характеру. У ранньому дитинстві у дітей з'являється

здатність відображати емпатогенну ситуацію, а також власні реакції на неї не лише неусвідомлено, а й частково усвідомлено. Включається механізм емоційного перемикавання, який забезпечує переключення (внаслідок емоційного зараження) з емоцій об'єкта емпатії на власні. Це відбувається на психічному рівні емпатійного відображення емпатогенної ситуації й емпатійне реагування на неї проявляється у вигляді елементарної емпатії.

Емоційне перемикавання є базовим механізмом мікрогенезу емпатії на психічному і соціопсихологічному рівнях відображення. Генезис емпатійного процесу детермінується множиною дискретно-неперервних подвійних емоційних перемикавань: перемикавання з переживань об'єкта емпатії на переживання її суб'єкта і знову – на переживання об'єкта емпатії і т. ін. В основі множини подвійних переживань лежить функціонування системи скоординованих рефлекторних та особистісних механізмів (див. мал. 2.1).

Як уже було сказано рефлекторні механізми зумовлюють функціонування елементарної емпатії, зокрема таких її форм як індиферентність (споглядання, сприймання емпатогенної ситуації), співпереживання, реальні сприяння чи протидія. Особистісні механізми лежать в основі генезису усіх форм особистісно-сислової емпатії: переживання з приводу почуттів емпата, побудова моделі поведінки стосовно нього, реальна поведінка.

Перехід з психічного рівня емпатійного реагування на соціопсихологічний відбувається завдяки біполярному соціально-перцептивному оператору. Ми застосували поняття теорії операторів з метою більш чіткого опису механізму переходу від нижчої форми емпатії (співпереживання) до вищих, перш за все до переживань з приводу почуттів об'єкта емпатії.

Вищі форми емпатії та детермінуючі їх системи є функціональними просторами (сукупностями функцій).

Відповідність між функціональними просторами описується оператором. Урахування можливості поляризації (різноmodalьності) переживань суб'єкта і об'єкта емпатії обумовило назву функціональної залежності між ними і факторами, що їх обумовлюють – біполярний соціально-перцептивний оператор F_B .

Залежність виникнення і динаміки вищого рівня емпатії від системи її детермінації символічно можна представити у вигляді наступної формули:

$$OCE = F_B (CM, \{DO\}\{DC\}),$$

де OCE – особистісно-смилова емпатія, F_B – біполярний соціально-перцептивний оператор, CM – система психологічних механізмів, які домінують на відповідному етапі емпатійного процесу, $\{DO\}$, $\{DC\}$ – системи об'єктивних і суб'єктивних детермінуючих чинників.

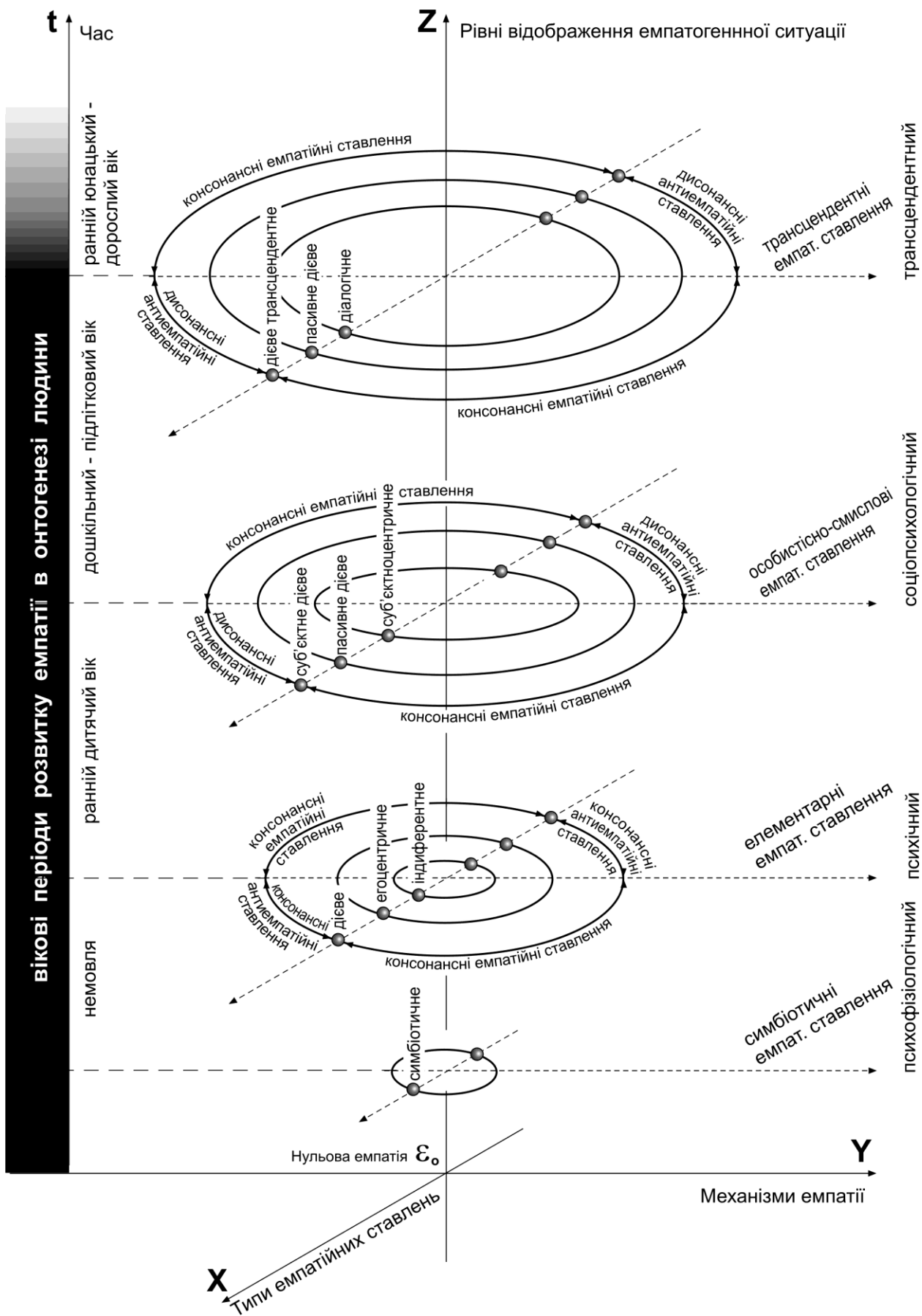
Для пояснення особливостей функціонування оператора при переході на соціопсихологічний рівень відображення емпатогенної ситуації зупинимось детальніше на розгляді дії психологічних механізмів, які функціонують в момент якісного стрибка. Емоційне перемикання, яке виникає внаслідок первинного споглядання емпатогенної ситуації, забезпечує один і той же знак та модальність переживань об'єкта і суб'єкта. У результаті подвійного емоційного перемикання переживання суб'єкта емпатії може змінити свою модальність і знак на протилежні стосовно переживань її об'єкта. Знак і модальність реагування суб'єкта зумовлюють суб'єктивні (індивідуально-психологічні особливості, соціальний досвід тощо емпатуючого) та об'єктивні (особливості емпатогенної ситуації) чинники.

Відклавши на абсцисі та ординаті емпатійного простору відповідно переживання об'єкта і суб'єкта емпатії, бачимо, що на

соціопсихологічному рівні переживання з приводу почуттів іншого можуть проявлятися як у формі співчуття, співраді, так і у формі злорадства, злості тощо. Різномодальне реагування суб'єкта на емпатогенну ситуацію зумовлює біполярний розвиток емпатійного процесу – як у напрямку просоціальної, так і в напрямку асоціальної поведінки.

Емпатію, в основі якої лежить адекватна трансформація відображених переживань об'єкта, назвемо власне емпатією або консонансною емпатією. Емпатію, в основі якої лежить неадекватна трансформація відображених переживань – позитивні переживання об'єкта породжують негативні емоції у суб'єкта, і, навпаки, негативні – породжують позитивні переживання, – дисонансною емпатією. У дошкільному віці вперше в онтогенезі людини з'являється різномодальне реагування суб'єкта на переживання об'єкта емпатії, що зумовлює біфуркаційний розвиток емпатійного процесу на етапі переходу від нижчої її форми до вищої. У міжособистісних стосунках різномодальне реагування проявляється в консонансних чи дисонансних емпатійних ставленнях (див. мал. 2.3).

У реальному житті емпатійний процес не завжди має завершений вигляд і може обірватися на будь-якому етапі, а його неперервно-дискретний розвиток, як зазначалось вище, залежить від низки численних змінних: соціальних факторів, індивідуально-психологічних, вікових, статевих відмінностей і багатьох інших умов та чинників. При високорозвинутій емпатійності людини окремі

Мал. 2.3. Емпатія в соціальному вимірі (макрогенез емпатії).

ланки, етапи процесу можуть протікати в «згорнутому» вигляді, репрезентуючи високоемпатійну поведінку.

На духовному (трансцендентному) рівні емпатійність проявляється у вигляді трансфінітної емпатії – надчуттєвого проникнення в життєвий світ іншої людини, проживання цього світу як власного, духовної єдності з Іншим. Домінування у людини системи пошуку високого рівня активації [Помилка! Джерело посилання не знайдено.] є пусковим механізмом «неадаптивної активності» [Помилка! Джерело посилання не знайдено.], функціонування якої, у свою чергу, зумовлює розвиток трансфінітної емпатії. При трансфінітній емпатії як і при особистісно-смісловій переживання суб'єкта емпатії та її об'єкта також можуть бути як консонансними так і дисонансними. Наявність у суб'єкта емпатійної спрямованості зумовлює його консонансні переживання з об'єктом емпатії та альтруїстичну поведінку стосовно останнього, а садистських схильностей (як механізм втечі від свободи [Помилка! Джерело посилання не знайдено.]) – дисонансні переживання та садистичну поведінку, яка часто приховується нашаруваннями наддоброти і надтурботи.

Частіш за все вперше в онтогенезі трансфінітну емпатію особистість може проявити в юнацькому коханні. У взаємному коханні емпатійний процес може мати розгорнутий завершений вигляд і репрезентувати найвищий рівень емпатійності – трансфінітну емпатію. У «згорнутому» вигляді ця емпатія містить усі генетично первинні ланки особистісно-сміислової та елементарної емпатії, а характер її прояву (інтенсивність і точність відчуття близької людини, переживання єдності з нею) релевантний симбіотичній емпатії. В розгортанні цього процесу проявляється складна біопсихосоціодуховна природа емпатії та кумулятивність її розвитку.

Отже, усі рівні емпатійного відображення й емпатування знаходяться між собою в певній суперпозиції: кожен наступний рівень «містить» попередній. Розриви, стрибки в неперервній динаміці емпатії зумовлюють її переходи на якісно нові, більш складні рівні. Такі стрибкоподібні переходи відбуваються як в мікрогенезі, так і в мезагенезі емпатії.

В основі ускладнення емпатійних реакцій виникнення їх нових форм і видів лежать вікові особливості й закономірності психологічного розвитку. На кожному онтогенетичному періоді виникають відповідні емпатійні новоутворення – психологічні механізми, емпатійні реакції, емпатійні якості, емпатійні ставлення. У зв'язку з цим різні вікові проміжки є сензитивними для розвитку тих чи інших форм емпатії.

Нерівномірність розвитку феномена в процесі онтогенезу та існування сензитивних періодів сприяє актуалізації та розвитку відповідних його механізмів та форм. Таким чином, розвиток емпатії в онтогенезі має наступні закономірності: ускладнення феноменологічних, структурних та функціональних характеристик, нерівномірність, дискретність, кумулятивність, інтегрованість, стадіальність, біфуркаційність, а також збільшення опосередковуючої ролі соціо- та культурогенних чинників.

На малюнку 2.3 показано емпатію в соціальному вимірі, де вона проявляється у вигляді емпатійних ставлень. Якщо, як і на попередніх малюнках 2.1, 2.2, апліката складатиме рівні емпатійного відображення, а в ортогональних до неї площинах розмістяться відповідні форми емпатії, то ординати цих площин складатимуть механізми мікрогенезу емпатії, а абсциси – відповідні типи емпатійних ставлень. Емпатійні ставлення класифікуємо за різними критеріями: рівнем психічного відображення; складністю механізмів, що забезпечують функціонування емпатійного процесу;

реальністю об'єкта, що сприймається; типом соціальних перцептів; модальністю емоційного перемикання; соціальністю (моральністю) спрямованості трансформації відображених переживань; просторово-часовою спрямованістю переживань суб'єкта емпатії; інтенсивністю функціонування конативних компонентів.

Інтеграція («накладання») описаних трьох малюнків репрезентує схематичне зображення цілісної концепції виникнення та розвитку емпатії людини.